

سوغات حماسه از طوس تا کشمیر (بررسی اجمالی شاهنامه کشمیر به پیروی از شاهنامه فردوسی طوسی)

دکتر سیده فلیحه زهرا کاظمی

رئیس گروه فارسی

دانشگاه ال - سی بانوان لاهور

چکیده:

در دوره حاکمیت سلاطین غزنوی - علیرغم ایران ستیزی و تمدن سوزی غلامان ترک بویژه با ایرانیان - از آنجا که از لحاظ بلوغ تمدن و فرهنگ و زبان در درجه ای بسیار نازل تر از ایرانیان می دانستند و گویش به زبان ترکی را در عرصه حکومتی برای خود خوب نمی دانستند و چاره ای جز بهره گیری از زبان و ادب پارسی که قرن‌ها در درون خود گنجینه هایی ناب و عظیم از دانش و فن کشورداری و دیوان سالاری و وضع قوانین را پرورانده و محفوظ داشته بود - نداشتند.

"سکه جیون" حاکم منطقه پنهاور کشمیر در پاسداری و گرامیداشت تاریخ گذشته کشمیر و حاکمان سیک تبار در خطه بویژه دوره طلایی رنجیت سینگ، با به استخدام درآوردن جمعی از نخبگان علمی و ادبی و شاعران سخندان وادی کشمیر که به پارسی شعر می سرودند را در قالب انجمنی ادبی گرد آورد و دستور داد تا به تتبع از شاهنامه فردوسی و به زبان روان و شیرین فارسی - منظومه ای گرانقدر و سترگ بنام "شاهنامه کشمیر" که دربردارنده تاریخ حماسی کشمیر بود را خلق کنند.

واژه های کلیدی: شاهنامه، کشمیر، فردوسی رنجیت سینگ، سکه جیون

با آغاز حملات ترکان غزنوی بدست امیر سبکتگین (۳۶۷-۳۸۷/۵۹۷۸-۹۹۷م) و سپس پسرش محمود غزنوی (۳۸۷-۴۲۱/۵۹۹۷-۱۰۶۸م) و اخلافش تا (۵۵۸۲-۱۱۸۶م) به شبه قاره تسلط داشتند که در این دوره زبان و ادبیات فارسی در هند رواج فوق العاده یافت (تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان، ص: ۵) تا جاییکه تیموریان هند ایران را وطن خود و ایرانیان را همشهری و همزبان خود می دانستند و از ذوق و هوش آنان لذت می بردند. (سبک شناسی، ص: ۳۳۵۶) دربار ترکان غزنویان همواره مشحون از نویسندگان و گویندگان فارسی زبان بود و اغلب شمار گویندگان و سرایندگان فارسی زبان در این دربار رو به فزونی گذاشته و گاه تعدادشان به گواهی تاریخ چند برابر شمار ادیبان حاضر دربار سلاطین هم عصر در ایران بوده است (روابط هند و ایران، ص: ۵۹) علاوه بر این، زبان فارسی نه تنها مقام و منزلت خود را در دربار این پادشاهان حفظ کرد بلکه به عنوان زبان رسمی درباری و لسان اهل علم و ادب مورد توجه بزرگان و اشرف قرار گرفت (داستانسرای فارسی در شبه قاره، ص: ۱۴۵۰) از زمان اکبر کبیر (۱۵۹۹-۱۵۹۰م) بعد کشمیر نه تنها از لحاظ سیاسی بلکه از لحاظ فرهنگی و تمدنی نیز با فرهنگ و تمدن درخشان تیموریان بزرگ شبه قاره هند و پاکستان منضم و مدغم گردید (ارمغان کشمیر، ص: ۷۵) و زبان و ادبیات فارسی توسط این پادشاهان ترک نژاد در کشمیر نیز شهرت تام یافت. از آنجا که فارسی زبان فاخر شعر و ادب و اشرافیت بود، گروههای گوناگون به آموزش و تحصیل به این زبان سرگرم شدند (تحول نثر فارسی در شبه قاره، ص: ۱) و نه تنها شاهان مسلمان بلکه پیروان ادیان دیگر نیز تکلم و درس و تدریس به زبان فارسی را برای خود افتخار می دانستند و همچون شاهان ایرانی عاشقان شاهنامه سرایی و شاهنامه خوانی بودند عبدالله خان اسحاق زائی سپهسالار احمد شاه ابدالی که به فاتح کشمیر لقب یافته بود پس از ثبات حکمرانی خود در کشمیر به کابل بازگشت و عبدالله خان کوچک کابلی جانشین وی در کشمیر شد. (تاریخ افغانستان ۱/۱۶۴) در طول دو سال و نیم تا سه سال حکومت وی- با شخصیت تراز اول کشمیر بنام "سکه جیون مل کهتری" به مخاصمت و دشمنی پرداخت تا حدی که سکه جیون در سال ۱۱۶۷/۵۱۷۵م عبدالله خان کوچک و دو پسرش را بقتل

رساند و خود حاکم کشمیر شد. سکه جیون توانست با رفتار مسالمت آمیز و عادلانه خود تمامی بزرگان و علمای مسلمان و غیر مسلمان کشمیر را گرد دربار خود آورد و به اوضاع آن خطه سرو سامان دهد. (خزانة عامره، صص: ۱۱۶ - ۱۱۴)

وی که فردی علم دوست، عادل و خوش رفتار بود توانست انجمنی بنام انجمن شعرای فارسی کشمیر را تشکیل دهد و ملا لال محمد توفیق معروف به مولوی توفیق را بعنوان ملك الشعراى دستگاه خود مقرر نموده و بدستور وی با تشکیل گروهی شامل تنی چند از ادیبان و فضلا، بعلاوه ملا لال محمد توفیق ماموریت یافتند تا مقدمه خلق شاهنامه کشمیر را فراهم آورند. این افراد عبارت بودند از: محمد توفیق، محمد علی خان متین، محمد جان بیگ سامی، رحمت الله باندی متخلص به نوید، ملا حسن راجه و عبدالوهاب شایق، که هر يك عهده دار بخشی از خلق این اثر شدند. بنا به "رسم سکه جیون"، هفته ای یکبار شعرا در محفلی جمع شده اشعار خود را سروده و با اصلاح و ترمیم برای مجموعه شاهنامه کشمیر انتخاب می شد و از آنجا که سکه جیون خود فردی ادیب و فارسی دان چیره دستی بود در اصلاح و رفع اشکالات اشعار نظارت می نمود تا ابیات و متن ها به بهترین شکل انتخاب شوند. (کلیات ملا محمد توفیق کشمیری، ص: ۶۴)

کهن گشت شاهنامه های قدیم	بود تازه مقبول طبع سلیم
ز تاریخ کشمیر جنت نظیر	ز هر واقعه کان بود ناگزیر
سخنور پناها بفرمان تو	بنظم آید این نظم در شان تو
نیم همجو فردوسی پاکدین	که شاهنامه گویم بلفظ متین
مرا رتبه آن سخنور کجاست	بمیزان او گنج گوهر کراست
ولی همتت گر بود یار من	به شاهنامه سنجی رسد کار من

"این شاهنامه که به تقلید و پیروی از شاهنامه فردوسی سروده شده حاوی تاریخ کشمیر، زندگی و حالات پادشاهان حاکم بر آن منطقه بود و برای اینکه این منظومه به شکل کامل و بی نقصی خلق شود، هر يك از شعراى مذکور با مشاوره و نظر سنجی از این ادیب، مورخ و شاعر - آثار خود

را خلق تصحیح می نمودند و بدین سان ۷ تن از ادیبان و شاعران و مورخان برجسته در کار ساختن شاهنامه کشمیر مشغول شدند. در سال ۱۷۶۲/۵۱۱۷۰ م سکه جیون مل بدست نور الدین خان زائی فرمانده احمد شاه ابدالی دستگیر شد و انجمن شاعران مذکور توسط افاعنه مهاجم منحل شد و آن بخش از شاهنامه کشمیر که نوشته شده بود از بین رفت. بخش کوچکی از ابیات بجای مانده که توسط عبدالوهاب شایق سروده شده بود با نام ریاض الاسلام محفوظ گردید که حاوی معرفی تاریخچه زندگی و اسامی اولیاء، صوفیان و فضلا و علمای منطقه کشمیر بود است. بخش دیگری از این شاهنامه که زیر نظر مولوی محمد توفیق تحت عنوان: احوال ملک کشمیر سروده شده بود اکنون به بخش ناچیزی از آن باقیمانده است. (ادبیات فارسی در پاکستان، ص: ۸۵۳)

ملا شیخ محمد توفیق لاله جو در کشمیر در سال ۱۶۹۴/۵۱۱۰۸ م در شهر سرینگر بدنیا آمد و همانجا در ۱۸۷۵/۵۱۲۰۱ م وفات یافت. (تذکره مجمع النفایس، ص: ۱۲۶۶) "وی در معنی بندی و تلاش برای خلق مضامین تازه چنانکه از قدیم روش اهل کشمیر است نظیر نداشت و در مثنوی و قصاید و غزل بقول خودش یگانه روزگار است. ملا توفیق در توصیف راجه جیون مل قصایدی ها هم سروده است". (تکمله تذکره شعرای کشمیر، ص: ۱۱۷۰)

جای دارد اگر سخن امروز بفلک سوده فرق عز و جلال
که باو هست گوشه نظری "راجه سکه جیون" آن بلند اقبال
"راجه سکه جیون" آنکه هست زعدل نو نهار حدیقه آمال

(کلیات ملا محمد توفیق کشمیری، ص: ۱۹)

دومین شاعر شاهنامه کشمیر محمد علی خان متین کشمیری پسر عصام الدین در سال ۱۶۱۸/۵۱۳۱ م در کشمیر جنت نظیر بدنیا آمد. وی مدتی بعنوان نایب استاندار هم مشغول به خدمت بود. استعداد وی در شعر سرایی بسیار زیاد و خوب بود. (تذکره بینظیر، ص: ۱۱۳) مهم ترین کار وی بیان تاریخ کشمیر است. بقول استاد ظهور الدین احمد "متین یکی از آن هفت شاعر است که راجه جیون مل برای سرودن تاریخ کشمیر برگزیده بود ولی شعری از آن شاهنامه

در دست نداریم- متین در ۱۷۶۵/۵۱۷۹م در سری نگر کشمیر فوت کرد- (تاریخ ادبیات فارسی در ایران، صص: ۵۸۳- ۵۸۴)

راجہ سکھ جیون عبدالوہاب شایق راہم برای سرودن شاہنامہ برگزیدہ بود و برای ہر بیت آن یک روپیہ صلہ تعین کردہ بود (مخزن الغرایب، ۲/ ۱۰۴۳). وی کہ روستایی زادہ ای بود و در مکتب تدریس می کرد، بہ سرینگر رفت و بہ سرودن بخشی از این شاہنامہ پرداخت و آن را تا چہار ہزار بیت سرود تا کہ جیون مل کشتہ شد- اسم این بخش ریاض الاسلام بود کہ دراصل دارای چہار مجلد بود. ”ریاض الاسلام“ راجع بہ صوفیان، اولیاء و سادات کشمیری بود اما متاسفانہ امروزہ تنها دو جلد از این مثنوی بہ صورت نسخہ های خطی موجود است. این بخش بہ سبب شرح احوال صوفیان کشمیری دارای اہمیت دو چندان می باشد. صفحات ابتدائی نسخہ خطی راہم در دست نداریم کہ بصورت منثور می باشد.

نخستین اشعار از صفحہ بیست و پنجم مثنوی چنین می باشد:

ہم از ریشیان سعادت نشان	ہم از عالمان عمل افتران
ز شاہان بتقریب سازم بیان	کہ تاریخ کشمیر یابم عیان
کہ این رکن اول بہ آخر رسید	دوم رکن از ریشیان سعید
ازین پس سیوم رکن سازم رقم	خدایا تو توفیق بخش از کرم
کہ این نامہ ماند زمن روزگار	کہ ذکر یست از اولیای کبار
چہ میگفتم و در چہ پرداختم	کجا بود اوہم کجا تافتم
ازان شیخ دین صرفی باکمال	کنم ختم این قصہ خوش مقال
خلیفہ ازان شیخ عرشان شعار	بکشمیر بودند نامی چہار
بہر یک خلیفہ بوجہ الم	برکن چہارم نمایم رقم
چو از ریشیان می شوم مدح خوان	زمخدوم حمزہ نمائیم بیان
زرکن سیوم تازہ آرم کلام	کنون مختصر سا ختم و سلام

(تاریخ ادبیات فارسی کشمیر ، ص: ۲۱)

مطالب مهم رکن دوم به شرح زیر است:

تاریخ کشمیر، جغرافیای کشمیر، زیبایی مناظر و طبیعت و آثار آن، راه های کشمیر هندوستان، تعداد و نام کو هها، اولیا و بزرگان و علما، شرح آمدن اسلام به کشمیر، در بیان ظهور کرامات اولیا، علماء و شعرای کشمیر- رکن دوم مثنوی چنین آغاز می شود:

خاتمه رکن اول از کتاب ریاض الاسلام که تاریخ و نام یکی است از ابتدای ظهور اسلام (۷۲۷/۱۳۲۶م) خیریت انجام و ذکر حضرت سادات عالی درجات و مشائخ کرام و علمای ذوالاحترام و شعرای نامدار و سلاطین عالم مدار که به خطه کشمیر جنت نظیر نزول اجلال فرموده درین ملک آسوده اند. سلك نظم منتظم گردیده و رکن ثانی در ذکر طبقات حضرات ریشیان عالیشان بتحریر می آمد- (تاریخ ادبیات فارسی کشمیر، ص: ۵۹)

شایق در ابتدای مثنوی خود به مدح و نعت پیامبر پرداخته و وقایع معراج آنحضرت را بیان نموده و تاریخ ورود اسلام به منطقه کشمیر را شرح داده است. تاریخ اولیاء کشمیر مثل حضرت شرف الدین بلبل، حضرت امیر کبیر- میر سید علی همدانی و یاران آن حضرت چون محبوب العالم و خلفای آن حضرت شیخ یعقوب صرفی، حضرت بابا داد خاکی، حضرت حبیب حُبینو شهری و دیگران، را به تفضیل بیان نموده است. وی در مثنوی هر مکان که لازم بوده حکایات منشور هم مرقوم نموده است. بطور نمونه درمورد قاتل شخصی به اسم سیف الدین چنین نوشته:

”ملك به فراست دریافت- او را طلبید و باو گفت این مرد چرا کشته؟ او انکار نمود، بفرمود تا کارد از کمرش کشیدند، خون آلود بود. آنمرد گفت که برای مهمانی باین کارد مرغی کشته ام، ملك کسان را بخانه اش فرستاد، تحقیق کردند نه مهمانی داشت نه مرغی کشته بود.....“ (تاریخ ادبیات فارسی کشمیر، ص: ۲۳)

شایق چون فردوسی طوسی با بیان روان و سلاست کلام وقوع جنگ میان غازی خان و میرزا معالی را چنین بیان کرده:

مداوای زخم دل ریش کرد	ملك شمس را داروی پیش کرد
ز ریگ بیابان فزون در شمار	بیاراست لشکر پی کارزار

نه لشکر که طوفان بی داد بود ز سر تا قدم کوه فولاد بود

زهر قوم همراه فوج فوج چو دریای جوشنده آمد به موج

میرزا محمد جان بیگ پسر میرزا سامی بیگ بدخشی شاعر معروف سرزمین کشمیر بود. (فهرستواره کتابهای فارسی، ۱۸۲۸/۳). در مورد ملاقات سامی با سکه جیون لال معروف است که روزی سکه جیون جواب غزل حافظ شیرازی با مطلع "ای فروغ ماه حسن از روی رخشان شما" را از شعرا طلبید و روز مشاعره سامی که تا حال باریاب صحبت نشده بود از بیرون این بیت نوشته فرستاد:

سامی از راه حیا بیرون در افتاده است باز گردد یا در آید چیست فرمان شما
سپس سکه جیون او را طلبیده در زمره شعرا داخل ساخت (تاریخ حسن، ص: ۴۱) سکه جیون برای نظم تاریخ کشمیر هفت تن شعرا از جمله سامی را برگزید و به هر کدام بخشی را واگذار و تا زمان جیون - سامی از سهم خود تنها هزار بیت را سروده بود. (ریاض العارفین، ۲۹۸/۱)
صاحب کتاب ادبیات زبان فارسی در کشمیر - عبدالقادر سروری می نویسد: "بخشی از رزمیه سامی در ریسرچ لائبریری سرینگر (مرکز پژوهش های سرینگر) موجود می باشد و به احتمال قوی این اثر بخشی از شاهنامه کشمیر است و راجع به دوره پادشاهی به اسم للیته دت سروده شده است و از این نکته معلوم می گردد؛ بخشی که به او واگذار شده بود در مورد تاریخ عهد شاهان هندو بوده است". (تاریخ ادبیات فارسی در کشمیر، ص: ۹)

که واماند از مرگ تا رانگین با لئادت آن گوهر سومین

مشرف به تشریف شاهنشهی مزین به دیهیم ظل اللهی

بصد ناز بر کرسی زرتشت برادر بجای برادر نشست

وی همچنین ظاهراً در اواخر عمر به نظم رویداد های دوره شاه عالم دوم گورکانی به شیوه شاهنامه فردوسی، سرگرم گردید که عمرش مجال نداد و هنوز چند بابی را به نظم در نیاورده بود که در گذشت.

در مورد رحمت الله باندی متخلص به نوید اطلاعات زیادی در دست نیست. جزاینکه وی نزد

راجه سکه جیون مقام ارجمندی داشت و بعنوان شاعر همیشه در مجالس راجه شرکت می نمود و به همین جهت راجه سکه جیون نوید راهم بعنوان یکی از هفت شاعر شاهنامه کشمیر برگزید اما شعری از او در شاهنامه کشمیر موجود نیست.

صاحب کلیات ملا محمد توفیق - در مورد شاعر دیگر شاهنامه کشمیر ملا محمد راجح می نویسد که "راجح در شمار همان هفت شعراء بود که راجه سکه جیون برای سرودن شاهنام کشمیر برگزیده بود و او به سبب سرایش عالی شعر یکی از محبوب ترین شاعران کشمیر بود. اما امروز ما هیچ شعری از وی در دست نداریم و حتی در هیچیک از تذکره های موجود ذکر از نام او موجود نمی باشد". (کلیات ملا محمد توفیق کشمیری، ص: ۳۹)

در باره حسن راجع؛ سید حسام الدین راشدی می نویسد "حسن راجا کشمیری (م ۱۷۵۵هـ) وابسته به دربار سکه جیون لال بوده و با ملا محمد توفیق و محمد علی متین و عبدالوهاب شایق و ملا راجح و محمد جان بیگ سامی و ملا رحمت الله نوید برای نوشتن تاریخ منظوم رفیق بود. پس از کشته شدن راجا سکه جیون آن تاریخ به تکمیل نرسید". (تکمله تذکره شعرای کشمیر، ص: ۳۲۱۰)

عبدالوهاب شایق شاعر در بخش "ریاض الاسلام" شاهنامه کشمیر درباره ادب پروری و علم دوستی سکه جیون مل مثنوی کوتاهی را سروده که چنین آغاز می شود:

هنر مند را در جهان طالب است	باهل سخن بیش تر راغب است
گران شد از و قسمت شاعران	بسنجد بمیزان زر آسمان
مراهم از و چشم بخشایش است	به مدحش سرِ زیب و آرایش است
چو طبعم بمدحش روان می شود	فسانه زمن داستان می شود
زلطفش کنم شمه ای را بیان	که روزی بیزمش شدم شعر خوان
سخن درمیان آمد از مثنوی	زنظم نظامی، دگر خسروی
شد از لطف آن راجه نکته دان	یمن از لب لعل گوهر نشان
که خواهم زاعجوبه روزگار	بماند زما نامه یادگار

بود زنده نام همه از سخن دهد چرخ کام همه از سخن
از خواندن متن شاهنامه کشمیر معلوم می گردد که این هفت تن در ادبیات فارسی کمال مهارت
را داشتند و در احوال و آثار شاعران ایرانی غور نموده و سپس شعر سروده اند هر چند مقام علمی
و توان کلامی خود را کهنتر از حکیم طوس دانسته اند:

کهن گشت شاهنامه های قدیم	بود تازه مقبول طبع سلیم
ز تاریخ کشمیر جنت نظیر	بنظم آید این نظم در شان تو
نیم همچو فردوسی پاکدین	که شاهنامه گویم بلفظ متین
مراتبه آن سخنور کجا است	بمیزان او گنج گوهر کراست
ولی همتت گر بود یار من	به شهنامه سنجی رسد کار من

در پایان آنکه، درست است "شاهنامه کشمیر" با حمله افغانه فرجامی نیکو نیافت، اما همت
بلند ادب پروان و فضلالی آن خطه حکایت از عزم بلند آنان برای خلق اثری پرشکوه برپایه و
سبک و سیاق آن اثر گرانسنگ یعنی شاهنامه بی بدیل فردوسی بوده هر چند به افسوس که به
پایان نرسید. امروزه بخش های ناگسسته ای از اجزاء این شاهنامه بطور پراکنده در مراکزی
چون کلچرل اکادمی سرینگر (آکادمی فرهنگی سرینگر)، دانشگاه کشمیر در سرینگر، کتابخانه
رضا در رام پور، نشنل آرکائیوز در سرینگر (مرکز ملی باستان شناسی سرینگر) و تعدادی از
کتابخانه ها و مرکز علمی-فرهنگی در اروپا و امریکا موجود می باشد که این امکان را به
دانشمندان و محققین می دهد تا در این راستا تحقیق و پژوهش دقیق تر و موثرتر داشته
باشند.

کتابشناسی:

- آفتاب اصغر، "ارمغان کشمیر" خانه فرهنگ ج. ۱. ایران لاهور ۱۹۹۲ م
- همو، "تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان" خانه فرهنگ ج: ۱ ایران ، لاهور ۱۳۶۴ ش
- آفتاب رای لکهنوی، "ریاض العارفین" بتصحیح سید حسام الدین راشدی، ج: ۱، مرکز

- تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۹۸۲ ش،
- افتخار، سیر عبد الوهاب "تذکره بینظیر" اله آباد، ۱۹۳۰ م
 - بهار، محمد تقی "سبک شناسی" ج: ۳، امیر کبیر، تهران ۱۳۷۰ ش
 - پیر غلام حسن کهو بیهای "تاریخ حسن" چاپ خانه دولتی، سری نگر هند ۱۹۶۰ م
 - تفضلی، محمود "روابط هند و ایران" تهران ۱۹۳۸ ش
 - راشدی، حسام الدین "تذکره شعرای کشمیر" ج: ۴ لاهور ۱۹۳۸ م
 - سندیلوی، شیخ احمد علی خان هاشمی "تذکره مخزن الغرائب" ج: ۲، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۹۹۲ م
 - صفاء ذبیح الله "تاریخ ادبیات فارسی در ایران" ج: ۳، تهران
 - طاهره صدیقی "داستانسرای فارسی در شبه قاره در دوره تیموریان، مرکز تحقیقات" ۱۹۹۹ م
 - ظهور الدین احمد "ادبیات فارسی در پاکستان" با ترجمه دکتر شریف ج: ۱، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران ۱۳۸۵ ش
 - عبدالقادر سروری "تاریخ ادبیات فارسی کشمیر" (اردو) با اهتمام مجلس تحقیقات اردو، سری نگر (هند)، ۱۹۶۸ م
 - غلام علی آزاد، میر "خزانہ عامرہ" کانپور ۱۲۹۷ ق
 - گ۔ ل۔ تیکو "برگزیده ای از پارسی سرایان کشمیر" انتشارات انجمن ایران و هند، تهران، ۱۳۴۲ ش
 - م. م. مسعودی "تاریخ ادبیات فارسی کشمیر" (اردو) بی۔ تا، بی۔ جا
 - محمود هاشمی "تحول نثر فارسی در شبه قاره" مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- اسلام آباد ۱۹۹۲ م
- محمد اسمعیل ریحان، مولانا "تاریخ افغانستان" ج: ۱، النمل، کراچی ۲۰۱۳ م
 - ملا محمد توفیق "کلیات ملا محمد توفیق کشمیری با تصحیح و مقدمه محمد وصی اختر، اداره تحقیقات عربی و فارسی، پتنه (هند) ۱۹۸۹ م